345sk24

२४

॥रुद्राध्यायः॥

प्रस्तावना

शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः षोडशाध्यायो रुद्राध्यायीनाम्ना प्रसिद्धः। पञ्चदशे अध्याये अग्निचयनप्रकारं वर्णयित्वा षोडशे शतरुद्रियहोममन्त्राः उक्ताः। एषु मन्त्रेषु रुद्राध्याये रुद्रदेवतायाः स्वरूपं, वैशिष्ट्यं च प्रस्तूयते। यद्यपि रुद्रः काचन देवता परन्तु स भगवत्स्वरुपः।श्रीभगवान् सर्वव्यापी। रुद्रस्यापि वर्णनायां तस्य सर्वस्वरूपता प्रकटिता। देवमनुष्यदिरूपेण यथा तस्य स्थितिः तथा पर्णनीहारादिरूपेणापि स एव प्रकाशते। अस्मिन् अध्याये मुख्यतः रुद्रं प्रति नमस्कारः प्रार्थना च विहिता। शिवस्य शिवधर्मस्य शैवधर्मस्य वा प्रसारः शुक्लयजुर्वेदसाहित्येतिहासे गुरुत्वपूर्णस्थानम् अलंकरोति॥ रुद्रशब्दास्यार्थः भीषणः भयङ्करो वेति। अन्तिमक्षणे यः सर्वान् रोदयति सः रुद्ररूपेण ख्यातो भवति। जन्मसमये स्वयमेव भीषणं क्रन्दति अपि च तत्-शब्देन अखिलभुवनं यः कम्पयति सः रुद्रः। अत्र द्वौ भागौ क्रियेते। तत्र प्रथमभागे सप्त मन्त्राः, तथा द्वितीये भागे सप्त मन्त्राः व्याख्यास्यन्ते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- रुद्रदेवस्य तथा शिवस्य रूपं ज्ञातुं शक्ष्यति।
- शुक्लयजुर्वेदस्य रुद्राध्यायं सस्वरं पठितुं शक्ष्यति।
- रुद्राध्याये स्थितानां मन्त्राणाम् अर्थं ज्ञातुं शक्ष्यति।
- वैदिकमन्त्रव्याख्यानस्य पद्धतिं ज्ञातुं शक्ष्यति।
- रुद्रस्य माहात्म्यं ज्ञातुं शक्ष्यति।
- स्वयमेव मन्त्रस्य व्याख्यानं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- स्वयमेव मन्त्रस्य अन्वयं कर्तुं समर्थो भवेत्।
- स्वयमेव मन्त्रे स्थितव्याकरणानि ज्ञातुं समर्थो भवेत्।

२४.१) मूलपाठः

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः॥१॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी। तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि॥२॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे। शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्॥३॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि। यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत्॥४॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्। अहींश्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव॥५॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः। ये चैनं रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषां हेड ईमहे॥६॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यः स दृष्टो मृडयाति नः॥७॥

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे। अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः॥८॥

प्रमुञ्च धन्वनस्त्वमुभयोरात्र्योर्ज्याम्। याश्च ते हस्त इषवः परा ता भगवो वप॥९॥

विज्यं धनुः कपर्दिनो विशल्यो बाणवाँ२॥ उत अनेशन्नस्य या इषव आभुरस्य निषङ्गधिः॥१०॥

या ते हेतिमीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः। तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज॥११॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः। अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम्॥१२॥

अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतेषुधे। निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव॥१३॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे। उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने॥१४॥

२४.१.१) इदानीं मूलपाठम् अवगच्छाम (प्रथमो भागः)

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो तऽइषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः॥१॥

पदपाठः- नमः ते रुद्र मन्यवे उतोऽइत्युतो ते इषवे नमः। बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम् उत ते नमः।

अन्वयार्थः- हे रुद्रदेव, ते तव., मन्यवे क्रोधस्य उद्देश्ये, नमः नौमि अर्थात् स्तुतिं करोमि, उतः अथवा, ते तव, इषवे बाणस्य उद्देश्ये, नमः नौमि। उत अपि च, ते तव, बाहुभ्याम् हस्ताभ्यं, नमः स्तुतिं करोमि।

व्याख्या - पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते। 'शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्संततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्नमस्त इत्यधायेन, त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे, पञ्चान्ते च नाभिमात्रे, प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे, प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विवति प्रतिमन्त्रम्' (का. श्रौ. १८/१/१/५)। अस्यार्थः। हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह। उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः। तत्र विधिः। जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति। किं कुर्वन्। अर्ककाष्ठेन संततं क्षारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम्। सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित्। उदङ्मुखो नमस्त इत्याध्यायेन। तत्रानुवाकत्रयान्ते 'अर्भकेभ्यश्च वो नमः' (क.

२६) इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पञ्चानुवाकान्ते 'सुधन्वने च' (क. ३६) इत्यत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः। 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' (क. ६३) इति प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः। 'ये दिवि' (क.६४) इति मुखमात्रे। 'येऽन्तरिक्षे' (क. ६५) इति नाभिमात्रे। 'ये पृथिव्याम्' (क.६६) इति जानुमात्रे। इति सुत्रार्थः। नमस्ते। षोडशर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ। अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः। मा नः (क. १५-१६) इति द्वयोः कुत्सोऽपि ऋषिः। हे रुद्र, रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः। यद्वा 'रु गतौ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः। रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः। रुत् ज्ञानप्रदः। यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः। हे रुद्र, ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमस्कारोऽस्तु। उतो अपि च ते तवेषवे बाणाय नमः। उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः। तव क्रोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः॥१॥

सरलार्थः- अयं रुद्राध्यायस्य प्रथमो मन्त्रः। अत्र रुद्रोपासकाः रुद्रं प्रति उपासते, हे रुद्र, तव क्रोधाय नमः, तव बाणाय च नमः, पुनः ते हस्ताभ्यां नो नमः

व्याकरणम्-

- रुद्रः- रुद् दुःखं द्रावयति इति रुद्रः।
- पुनः रु गतौ इतिधातोः गत्यर्थकाद् ज्ञानार्थकाद्वाधातोः रुद्रशब्दो निष्पद्यते। तत्र रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति इति रुद्रः इत्यर्थो भवति। अत्र भावे क्विप् प्रत्ययः।रुत् ज्ञानप्रदः।
- यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयतीति रुद्रः।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी। तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि॥२॥

पदपाठः- या ते रुद्र शिवा तनूः अघोरा अपापकाशिनीत्यपापकाशिनी॥ तया नः तन्वा शन्तमयेति शऽन्तमया गिरिशन्तेति गिरिऽशान्त अभी चाकशीहि॥

अन्वयार्थः- रुद्र हे रुद्रदेव, ते तव, या शिवा यत्मङ्गलमयी, अघोरा अभयप्रदायिनी, अपापकाशिनि पूण्यप्रकाशिनी, तनूः शरीरं, तया भवता, शन्तमया अतिशयसूखजनकेन, तन्वा शरीरेण, नः अस्मान्, गिरिशन्त हे गिरिश, अभिचाकशीहि अवलम्बनं कुरु।

व्याख्या - हे रुद्र, या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त, तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (नि. ३/११/८)। कीदृशी तनूः। शिवा शान्ता मङ्गलरूपा। यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अत एवाऽपापकाशीनि पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी। या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः। गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा, गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं

तनोतीति वा, गिरौ शेते गिरिशः। अमनि गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः। 'अम गतौ भजने शब्दे' कर्तरि क्तः। गिरिशश्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्संबुद्धिः। शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् (पा. ६/१/९४) कीदृशी तन्वा। शन्तमया सुखतमया॥२॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य द्वितीयो मन्त्रः। हे रुद्र, तव यत् मङ्गलमयं, भीतिशून्यं, पुण्यस्वरूपस्य प्रकाशकं यत् रुद्रस्य शरीरमस्ति, तेन निखिलसुखभरितेन शरीरेण हे गिरिश, त्वम् अस्मान् अवलोकयतु, सुखयितुमिति शेषः।

व्याकरणम् -

- गिरिशन्त- गिरौ पर्वते शेते तिष्ठति वा, अर्थात् कैलासाख्ये पर्वते स्थित्वा, शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः। अथवा गिरि वाचि शं सुखं तनोति विस्तारयतीत्यर्थः।

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे। शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत्॥३॥

पदपाठः- याम् इषुम् गिरिशन्तेतिगिरिऽशन्त हस्ते बिभर्षि अस्तवे शिवाम् गिरित्रेति गिरिऽत्र ताम् कुरु मा हिंसीः पुरुषम् जगत्।

अन्वयार्थः - गिरिशन्त हे गिरिश, याम् इषुम् यं बाणं, अस्तवे निक्षेपणाय, हस्ते करे, बिभर्षि धारयन् अस्ति, गिरित्र हे पर्वतरक्षक, ताम् पूर्वोक्तां, शिवां कल्याणकारिणिं कुरु। पुरुषं पुरुषं, जगत् पृथिवीं, मा न, हिंसीः हिसां कार्षीः।

व्याख्या - हे गिरिशन्त, त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि। किं कर्तुम्। अस्तवे 'असु क्षेपणे' तुमर्थे तवेप्रत्ययः। असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः। गिरित्र, गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु। किंच पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः म वधीः॥३॥

सरलार्थः- अयं रुद्राध्यायस्य तृतीयो मन्त्रः। हे रुद्र, त्वं शत्रून् प्रति निक्षेपणाय हस्ताभ्यां यं बाणं धारयति, हे पर्वतरक्षक तं बाणं कल्याणरूपं विधेहि। पुरुषाणां तथा जगतः हिंसां मा कुरु।

व्याकरणम् -

- अस्तवे- अत्र असु क्षेपणे इतिधातोः तुमर्थे तवेप्रत्ययः। असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः।

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि। यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत्॥४॥

पदपाठः- शिवेन वचसा त्वा गिरिश अच्छ वदामसि यथा नः सर्वम् इत् जगत् अयक्ष्मम् सुमनाइति सुऽमनाः असत्।

अन्वयार्थः- गिरिश हे रुद्रदेव, शिवेन मङ्गलजनकेन, वचसा वाचा, त्वा त्वाम्, अच्छ लाभाय, वदामसि प्रर्थानां रोमि, यथा येन, नः अस्माकं, सर्वं सम्पूर्णम् इत् जगत् भूवनम्, अयक्ष्मम् व्यधिरहितं, सुमनाः शोभनमनस्काः, असत्।

व्याख्या - गिरौ कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश, शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदामसि वदामः प्रार्थयामहे। किं वदाम इत्यत आह। नोस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनामनस्कं च असत् भवति यथा कुर्विति शेषः। सुमनःशब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात्।४॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य चतुर्थो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, हे गिरिश, तव शरणं प्राप्तुं मङ्गलसूचकैः वाक्यैः प्रार्थयामः (येन) अस्माकं जगतः सर्वे (मानवाः) स्वास्थ्यवन्तः शोभनमनस्काश्च भवेयुः।

व्याकरणम् -

- असत्- अत्र लेट्लकारः, अतः लेटोडाटौ इत्यनेन अडागमः, इलोपः।

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्। अहींश्च सर्वान् जम्भयन् सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव॥५॥

पदपाठः- अधी अवोचत् अधिवक्तेत्यधिऽवक्ता प्रथमः दैव्यः भिषक् अहीन् च सर्वान् जम्भयन् सर्वाः च यातुधान्यइतियातुऽधान्यः अधराचीः परा सुव॥

अन्वयार्थः- अधिवक्ता वाचालः, प्रथमः मुख्यः, दैव्यः स्वर्गीयः, भिषक् चिकित्सकः, अधि अवोचत् अध्युक्तवान। सर्वान् सकलान्, अहीन् सर्पान्, च किञ्च, जम्भयन् विनाशयन्, सर्वाः सकलाः, च अपि च अधराचीः अधोगामी, यातुधान्यः परासुव राक्षससमूहान् दूरं निक्षिप।

व्याख्या - रुद्रो मामध्योवचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु, तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्येवेत्यर्थः। कीदृशः। अभिवक्ता अधिकवदनशीलः। प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात्। दैव्यः देवेभ्यो हितः। भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशाद्भिषकत्वम्। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह। हे रुद्र, सर्वाः यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु। किं कुर्वन्। सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशायन्। कीदृशीर्यातुधान्यः। अधराचीः अधरेऽधोदेशेऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः। चौ समुच्चये। सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः॥५॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य पञ्चमो मन्त्रः॥ अस्यार्थो हि, अधिकवक्ता, प्रथमः (मुख्यः पुज्यातिशयात्), स्वर्गस्थः वैद्यः (रुद्रः) अस्मभ्यम् अधिकम् वद, (उपदिशतु), (हे रुद्र) त्वं सर्वान् सर्पान् विनाश्य अधोगामिनीः राक्षसीः दूरं निक्षेपय।

व्याकरणम् -

- अध्यवोचद्- अधिपूर्वकाद् वच्-धातोः लङि प्रथमपुरुषैकवचनम्।
- भिषक्-रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके

पाठगतप्रश्नाः

२८. गिरिशस्य हस्ते बाणः कथमस्ति।

२९. रुद्रस्य शरीरं कीदृशम्।

३०. स्वर्गस्य मुख्यः वैद्यो कः।

३१. यातुधान्यशब्दस्य कः अर्थः।

अ॒सौ यस्ता॒म्रो अ॑रु॒ण उ॒त ब॒भ्रुः सु॑म॒ङ्‌गलः॑। ये चै॑नं रु॒द्रा अ॒भितो॑ दि॒क्षु श्रि॒ताः स॑हस्र॒शोऽवै॑षा॒ꣳ हेड॑ ईमहे॥६॥

पदपाठः- अ॒सौ यः ता॒म्रः अ॒रु॒णः उ॒त ब॒भ्रुः सु॒म॒ङ्‌ग॒लइति॑सु॒ऽम॒ङ्‌गलः॑ ये च॒ ए॒नम् रु॒द्राः अ॒भितः॑ दि॒क्षु श्रि॒ताः स॒ह॒स्र॒शः इति॑ सहस्र॒ऽशः अवेति॑ ए॒षा॒म्। हेडः॑ ई॒म॒हे।

अन्वयार्थः- असौ अयं, यः ताम्रः यत्ताम्रवर्णीयः, अरुणः रक्तवर्णीयः, उत अथवा, बभ्रुः पिङ्गलवर्णीयः, सुमङ्गलः मङ्गलमयः, ये च पुनः, सहस्रशः सहस्रसंख्यकः, रुद्राः रश्मयः, एनम् एतम्, अभितः पुरस्तात्, दिक्षु काष्ठासु, श्रिताः आश्रिताः, एषाम् एतेषां, हेडः क्रोधः, अव ईमहे भक्त्या दूरं करोमि।

व्याख्या - आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते। योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः। च पुनरर्थे। रुद्रा एनमभितोदिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः। हेड इति क्रोधनाम। 'अभिसर्वतसो' (पा. २/३/२) द्वितीया। कीदृशोऽसौ। ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः। अरुणः रक्तोऽस्तकाले। उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा। सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात्॥६॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य षष्ठः मन्त्रः। अस्यार्थो हि, असौ यः ताम्रवर्णः, रक्तवर्णः तथा पिङ्गलवर्णः रुद्रः(सूर्यरूपः) सर्वमङ्गलप्रवर्तकः, पुनः ये सहस्रं किरणाः दिक्षु विस्तृताः, तेषां क्रोधं (वयं) भक्त्या दूरीकुर्मः।

व्याकरणम् -

- हेड – क्रोधः इत्यस्य काचित् संज्ञा।
- ईमहे- ई-धातोः आत्मनेपदिनः लट्-लकारस्य उत्तमपुरुषस्य बहुवचने रूपम्।
- श्रिताः - श्रृङ्-धातोः तप्रत्ययान्तं रूपम्।

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः। उतैनं गोपा
अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्यः स दृष्टो मृडयाति नः॥७॥

पदपाठः- असौ यः अवसर्प्पतीत्यवऽसर्पति नीलग्रीवइतिनीलऽग्रीवः
विलोहितइतिविऽलोहितः उत एनम् गोपाइतिगोऽपाः अदृश्रन् अदृशन्
उदाहार्यइत्युदऽहार्यः सः दृष्टः मृडयाति नः।

अन्वयार्थः- असौ अयं, यः नीलग्रीवः यत् नीलकण्ठः विलोहितः विशेषरूपेण अरुणः, अवसर्पति धैर्यसहकारेण गच्छति, उत अथवा, एनम् एतम्, गोपाः गोपालकाः, अदृशन् दृष्टावा, उदाहार्यः जलाहारिण्यः, अदृश्रन् दृष्टावा, दृष्टः अवलोकितः, सः सूर्यदेवः, नः अस्माकं, मृडयाति आनन्दीकुर्वन्तु।

व्याख्या - योऽसावादित्यरुपोऽवसर्पति उदयास्तामयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति। एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्काराणहीनाः अदृशन् पश्यन्ति। उदाहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः 'मन्थौदन-' (पा. ६/३/६०) इत्यादिना उदकस्योदादेशः। जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृशन् पश्यन्ति। आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः। दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा. ३/१/५७) इति च्लेरङ् रुगागमश्छान्दसः। कीदृशः। नीलग्रीवः विषधारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः। विलोहितः विशेषण रक्तः। स रुद्रो दृष्टः सन्नोऽस्मान्मृडयाति सुखयतु। असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोत्वित्यर्थः॥७॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य सप्तमो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, असौ यो नीलकण्ठः, विशिष्य रक्तिमवर्णः, मन्दं मन्दं (अस्तं) गच्छति, किञ्च गोपालाः यं पश्यन्ति, जलम् आहरन्त्यो बालाः यं पश्यन्ति, सः (अस्ताचलस्थितः सूर्यरूपी) रुद्रः अस्मभ्यं सुखं वितरतु।

व्याकरणम् -

- उदहार्यः- उदकं हरन्ति ता उदहार्यः, मन्थोदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च इति (पा. ६.३.६०) इत्यनेन उदकस्योदादेशः।

- अदृश्रन्-दृशेर्लुङि इरितो वा (पा.३.१.५७) इति सूत्रेण च्लेरङ्, रुगागमश्छान्दसः।

पाठगतप्रश्नाः

३२. रुद्रस्य कति वर्णाः।

३३. सहस्ररश्मिरूपो रुद्रः कः।

३४. रुद्रस्य कण्ठः किंवर्णीयः।

३५. गोपालाः अङ्गनाश्च किं पश्यन्ति।

२४.२) द्वितीयो भागः

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मीढुषे। अथो ये अस्य सत्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः॥८॥

पदपाठः- नमः अस्तु नीलग्रीवायेतिनीलऽग्रीवाय सहस्राक्षायेति सहस्रऽअक्षाय मीढुषे अथोत्यथो ये अस्य सत्वानः अहम् तेभ्यः अकरम् नमः।

अन्वयार्थः- नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय, सहस्राक्षाय सहस्राक्षिणे, मीढुषे वर्षनकारिणे, नमः स्तौमि अस्तु भवतु तावत्। अथो अनन्तरम्, अस्य रुद्रदेवस्य, ये सत्वानः यद्भृत्याः, अहम् तेभ्यः नमः अकरम् अहं तानुद्दिश्य नमस्कारं करोमि।

व्याख्या - नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु। कीदृशाय। सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे। सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः। तारुणाय वा। अथो अपिच अस्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि। 'कृञ् कृतौ' शप् लङि उत्तमैकवचनम्॥८॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य अष्टमो मन्त्रः। अस्यार्थो हि नीलकण्ठाय, सहस्रलोचनाय, वर्षणकर्त्रे तरुणाय रुद्राय मे नमः। तदनन्तरम् अस्य ये सेवकाः तेभ्यः अपि मे नमांसि।

व्याकरणम् -

- मीढुषे -मिमेहेति मीढ्वन्, तस्मै 'मिह सेचने' दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च (पा ६.१.१२) इत्यनेन क्वस्वन्तो निपातः।

प्रमु॑ञ्च धन्व॑न॒स्त्वमु॒भयो॒रात्न्यो॒र्ज्याम्। याश्च॑ ते हस्त॒ इष॑व॒ः परा॒ ता भ॑गवो वप॥९॥

पदपाठः- प्रेति॑ मु॒ञ्च धन्व॑नः त्वम् उ॒भयो॑ः आत्न्यो॒॑ज्याम् याः च॒ ते॒ हस्ते॑ इ॒ष॑वः परेति॑ ताः भ॒ग॒व॒इति॑भगऽवः व॒प॥

अन्वयार्थः - भगवः हे भगवन्, त्वम् स्वयं रुद्रदेवः, धन्वनः धनुषः, उभयोः दिशयोः, अत्न्योः ज्याम् प्रमुञ्च मुक्तं कृत्वा, च एवम्, ते तव, हस्ते करे, याः इषवः यत्बाणाः सन्ति, ताः परावप दूरं निक्षिप।

व्याख्या - हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान्। 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा. ८/३/१) इति रुत्वम्। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तः। हे भगवन् धन्वनः धनुष उभयोरात्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु। याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप॥९॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य नवमो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, हे भगवन्, त्वं धनुषः द्वयोः प्रान्तयोः ज्यां प्रकृष्टेन प्रमोचय। किञ्च ते पाणयोः ये बाणाः (वर्तन्ते), तान् अपि दूरं निक्षेपय।

व्याकरणम् -

- प्रमुञ्च- प्र-उपसर्गपूर्वकात् मुञ्चतेः लोटि मध्यमपुरुषैकवचनम्। मोचय इत्यर्थः।

विज्यं॒ धनु॑ः कप॒र्दिनो॒ विश॑ल्यो॒ बाण॑वाँ२॥ उ॒त अने॑शन्नस्य॒ या इष॑व आ॒भुर॑स्य निषङ्ग॒धिः॥१०॥

पदपाठः- विज्य॒मिति॒ विऽज्य॑म् धनु॑ः क॒प॒र्दिन॑ः विश॑ल्य॒ऽइति॒वि श॑ल्यः

बाण॑वानिति॒ बाण॑ऽवा॒न् उ॒त अने॑शन् अ॒स्य या॒३ इष॑वः आ॒भुः अ॒स्य नि॒ष॒ङ्गधि॑ः।

अन्वयार्थः- कपर्दिनः जटाधारिनः, धनुः धनुष्, विज्यं ज्यारहितं, बाणवान् बाणेन युक्तो भवतु, विशल्यः बाणरहितः, उत अथवा, अस्य याः इषवः एतस्य याः बाणाः सन्ति ताः, अनेशन् नष्टीभवन्तु, अस्य निषङ्गधिः आभुः एतस्य तुणीरहितः भवतु।

व्याख्या - कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दो रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु। विगता ज्या यस्य तत्। उतापि बाणवान् बाणा अस्मिन् सन्तीति बाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु। बाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु। अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु 'णश

अदर्शने' नशेरत एत्वम् अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ्। अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खङ्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खङ्गरहितोऽस्तु। रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः॥१०॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य दशमो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, जटाधारिणः (रुद्रस्य) धनुः ज्यारहितं भवतु। बाणवान् (त्वं) बाणरहितो भव। किञ्च अस्य (रुद्रस्य) ये बाणाः वर्तन्ते, ते अपि नष्टा भवन्तु। पुनः अयं खड्गरहितो भवतु। सर्वशस्त्ररहितो भव इति भावः।

व्याकरणम् -

- कपर्दिनः- कपर्दः अस्यास्तीति विग्रहे अत इनिठनौ इत्यनेन इनिप्रत्यये निष्पन्नस्य कपर्दिन्-शब्दस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्।
- अनेशन्-नश्यन्तु इति 'णश अदर्शने' इतिधातोः नशेः अत अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ्।
- कपर्दिनः- उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् इत्यमरः।

या ते हेतिमीढुष्टम हस्ते बभूव ते धनुः। तयाऽस्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परि भुज॥११॥

पदपाठः- या ते हेतिः मीढुष्टम। मीढुस्तमेतिमीढुःऽतम हस्ते बभूव ते धनुः तया अस्मान् विश्वतः त्वम् अयक्ष्मया परीति भुज।

अन्वयार्थः- मीढुष्टम हे कामवर्षिन्, ते तव, हस्ते करे, या धनुः यत्धनुष् हेतिः धनु-सम्बन्धी-आयुधः अस्ति, ते निरर्थकाः, तया अयक्ष्मया व्यधिरहितेन आयुधेन, त्वम् स्वयम् अस्मान् नः, विश्वतः परितः परिभुज पालयतु।

व्याख्या - अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः 'तसौ मत्वर्थे' (पा. १/४/१९) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा. ६/४/३१) इति संप्रसारणम्। षत्वष्टुत्वे। हे मीढुष्टम सेकृतम वर्षुक, ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति। एकं तेपदं पादपूरणाय। तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय। भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः। कीदृश्या तया। अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा॥११।

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य एकादशः मन्त्रः। अस्यार्थो हि, हे प्रभूत-कामवर्षणकारिन्, ते हस्ते यत् धनुःसम्बन्धि आयुधं (वर्तते), तेन व्याधिरहितेन (आयुधेन) त्वं अस्मान् सर्वविधविघ्नेभ्यः रक्ष परिपालय वा।

व्याकरणम् -

- बभूव- भू-धातोः लिट्लकारे प्रथमपुरुषैकवचने रूपम्।

- मीढुष्टम-अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः 'तसौ मत्वर्थे' (पा. १/४/१९) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा. ६/४/३१) इति संप्रसारणम्। षत्वष्टुत्वे।
- धनुः- षकारान्तः नपुंसकः धनुष-शब्दस्य रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः

३६. सहस्रं लोचनानि कस्य।

३७. उपासकैः दूरे किंनिक्षेपणाय प्रार्थ्यते रुद्रः।

३८. मीढस्तुमित्यस्य कः अर्थः।

३९. रुद्रस्य धनुःसम्बन्धि आयुधं कीदृशम्।

४०. कपर्दिनः इत्यस्य निर्वचनं कुरुत।

४१. अयक्ष्मा इत्यस्य अर्थं लिखत।

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः। अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम्॥१२॥

पदपाठः- परीति ते धन्वनः हेतिः अस्मान् वृणक्तु विश्वतः अथो इत्यथो यः इषुधिरितीषुऽधिः तव आरे अस्मत् नीति धेहि तम्।

अन्वयार्थः- ते तव, धन्वनो हेतिः धनु-सम्बन्धि -आयुधः, विश्वतः परितः, नः अस्माकं, परिवृणक्तु त्यजन्तु। अथो अनन्तरं, तव यः इषुधिः अस्ति, तम् अस्मत् आरे निधेहि तमिषुदधीम् अस्माकं हस्ते स्थापनं कुरु।

व्याख्या - हे रुद्र, ते तव धन्वनो हेतिः। धनुःसंबन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु। मा हन्त्वित्यर्थः। 'वृजी वर्जने' रुधादित्वात् श्नम्। अथो अपिच यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय॥१२॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य द्वादशो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, (हे रुद्र) तव धनुःसम्बन्धि आयुधं कस्याः अपि दिशः अस्मान् न स्पर्शं कुर्यात्। पुनः तव यो बाणः (अस्ति) तम् अस्माकं सकाशाद् दूरे नयतु।

व्याकरणम् -

- परि....वृणक्तु-, अत्र परिरिति उपसर्गः, मध्ये पदानां व्यवच्छेदः तु वैदिकप्रयोगत्वात् साधुः। वृणक्तु इति वृजी वर्जने इतिधातोः रुधादित्वात् श्नम्।
- इषुधिः- तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः इत्यमरः।

अवतत्य धनुष्ट्वं सहस्राक्ष शतेषुधे। निशीर्य्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव॥१३॥

पदपाठः- अवतत्येत्यवऽतत्य धनुः त्वम् सहस्राक्षेतिसहस्र अक्ष शतेषुध इति शत इषुधे निशीर्य्येति निऽशीर्य शल्यानाम् मुखा शिवः नः सुमनाइतिसुऽमनाः भव।

अन्वयार्थः- सहस्राक्ष हे सहस्रलोचन, शतेषुधे शतेषुधियुक्त त्वम् धनुः धनुष् अवतत्य आरोपितं न कृत्वा, शनल्यानां बाणसमूहानां, मुखा मुखान् निशीर्य शीर्णं कृत्वा, नः अस्मान् प्रति, शिवः शान्तः, सुमनाः शोभनमनस्कः भव।

व्याख्या - सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष, हे शतेषुधे, त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव। अनुगृहाणेत्यर्थः। किं कृत्वा। धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा इत्यर्थः॥१३॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य त्रयोदशो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, हे सहस्रलोचन, हे बहुबाणहस्तः (रुद्र), त्वं धनुषं न आरोप्य किञ्च बाणानां सर्वेषां तीक्ष्णाग्रभागं शीर्णं कृत्वा अस्माकं प्रति शान्तः तथा शोभनमनस्को भव।

व्याकरणम् -

- निशीर्य- 'शॄ हिंसायाम्' 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' 'ॠत इद्-धातोः' (पा. ७/१/१००) इति।
- शतेषुधे- शतम् इषुधयो यस्य स शतेषुधिः। हे शतबाणयुत इत्यर्थः।

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे। उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने॥१४॥

पदपाठः- नमः ते आयुधाय अनातताय धृष्णवे उभाभ्याम् उत ते नमः बाहुभ्यामितिबाहुऽभ्याम् तव धन्वने॥

अन्वयार्थः- ते तव, अनातताय अनारोपिताय, धृष्णवे विष्णवे, आयुधाय नमः आयुधस्य उद्देश्ये नौमि, उत अथवा, ते तव, उभाभ्याम् बाहुभ्यां हस्ताभ्यां नमः स्तौमि, तव धन्वने धनुषे च।

व्याख्या - हे रुद्र, ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु। कीदृशाय। अनातताय धनुष्यनारोपिताय। धृष्णवे धर्षणशीलाय। धृषेः क्नुप्रत्ययः। रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय। उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषेऽपि नमोस्तु। तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय॥१४॥

सरलार्थः - अयं रुद्राध्यायस्य चतुर्दशो मन्त्रः। अस्यार्थो हि, (हे रुद्र) तव अनारोपितेभ्यः पराक्रमशालिभ्यः आयुधेभ्यः मे नमः। पुनः तव बाहुभ्यां धनुषे च मे नमः।

व्याकरणम् -

- उभाभ्याम्-उभशब्दः नित्यद्विवचनान्तः।
- उत- अव्ययं पदमिदम्। अर्थाः-अत्यर्थम्। विकल्पः। समुच्चयः। वितर्कः। प्रश्नः। पादपूरणम्।

पाठगतप्रश्नाः

४२. निधेहि इत्यस्य अर्थं लिखत।

४३. धन्वनो हेतिः इत्यस्य अर्थः कः।

४४. धनुष्ट्वमित्यस्य सन्धिं विच्छेदयतु।

४५. निशीर्य इत्यत्र कः प्रत्ययः।

४६. उपासकाः रुद्रस्य किमुद्दिश्य प्रणमति।

२४.३) रुद्रदेवतायाः स्वरुपं वैशिष्ट्यञ्च

शुक्लयजुर्वेदे रुद्राध्याये रुद्रदेवतायाः स्वरूपं तथा वैशिष्ट्यं विस्तारेण समालोचितम्। शैवधर्मस्य उत्पत्तेः तथा प्रसारस्य इतिहासे शुक्लयजुर्वेदस्य अतीव महत्त्वं वर्तते इत्यत्र नास्ति सन्देहलेशावसरः। शुक्लयजुर्वेदसंहितायाः षोडशः अध्यायः रुद्राध्यायनाम्ना प्रसिद्धः। रुद्रशब्दस्य अर्थः भीषणं भयङ्करं वा। पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति इति रुद्रः। किञ्च रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः। यद्वा 'रु गतौ' ये गत्यर्थस्ते ज्ञानार्थाः। रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः। रुत् ज्ञानप्रदः इति वा।

ऋग्वेदे रुद्रः अन्तरीक्षस्थानस्य देवः, मरुतां पितेति प्रसिद्धः। शुक्लयजुर्वेदस्य चतुर्षु सूक्तेषु तथा एकस्य सूक्तस्य भागमात्रे च सोमदेवेन सह तस्य स्तुतिः दृश्यते। ऋग्वेदे अपि रुद्रस्य भयङ्करं रूपं बहुषु स्थलेषु वर्ण्यते। वैदिकदेवतायाः बाह्यप्रतीकं प्रत्येकम् एकम् एकं प्राकृतिकघटनरूपम्। तस्मात् रुद्रदेवस्य प्रतीकं वज्रः इति। अतः वज्रस्य अधिष्ठात्री-देवता रुद्रः जगत्प्रपञ्चस्य स्वामिरूपेण प्रकीर्तितः अभूत्। वज्रस्य उत्पन्नकाले अर्थात् वज्रपतनकाले तस्य भीषणशब्देन त्रिभूवनं भयभीतं भवति। इयमेव घटना रूपकावरणेन उच्यते यत् रुद्रः जन्म-क्षणे भीषणचित्कारं करोति। वज्रेण सह भीषण-विनाशशब्दौ

नित्यं संम्बद्धौ। तस्मात् तस्य अधिष्ठाता देवः रुद्रः भीषणः गर्जनशीलश्च। ऋग्वेदे रुद्रदेवताम् उद्दिश्य स्तुतिनिवेदकसूक्ते सर्वदा भयानकरूपेण संहारकरूपेण वा अयम् आविर्भवति। तस्य रुद्रस्य रुद्ररूपदर्शनेन साकं तस्य कल्याणमयरूपस्य अपि वर्णना वेदे बहुत्र प्राप्यते। यथा सः वैद्यश्रेष्ठः इत्यपि श्रुयते। तथा हि आम्नातं -**भिषक्तं त्वां भिषजां शृणोमि**(ऋ २।३३।४)। ऋग्वेदस्य कस्यपि एकस्य मन्त्रे (२।३३।२) रुद्रम् उद्दिश्य प्रार्थना अपि विहिता, तथा ह्याम्नातं -**शतं हिमा अशीय भेषजेभिः** इति अर्थात् हे रुद्रदेव येन अहं तव प्रदत्तेन भिषजा शतं वर्षाणि जीवामि इति। भीषणस्य रुद्रस्य वेदे चिकित्सकत्वेन वर्णनायां तस्य कल्याणरूपस्यापि परिचयः प्राप्यते। तस्मादेव वेदे भेषज इति जलाष इति च शब्दद्वयं रुद्रसम्पर्के प्रयुक्तो भवति।

रुद्रदेवस्य चारित्रिकवर्णना अपि ऋग्यजुर्वेदभेदेन भिन्ना भवति। यथा ऋग्वेदे रुद्रस्य संहारत्वेन अधिकवर्णना अस्ति। अपि च यजुर्वेदे **घोरः घोरतरः** तथा **शिवः शिवतरः** इति। किञ्च सः यजुर्वेदे शिव-शङ्कर-मयस्कर-शम्भव-मयोभवप्रभृतिभिः कल्याणवाचकसंज्ञाभिः स्तूयते। प्रत्येकं विशेषणवाचकशब्दस्यार्थः कल्याणजनितसुखम् इति। यः रुद्रः स एव शिवः। किन्तु शुक्लयजुर्वेदे शिवरुद्रयोः मध्ये वैपरीत्यम् सदपि तस्य समन्वयः च दृश्यते। न केवलम् अर्याणाम् अपि च अनार्याणाम् अन्त्यजानां च देवतारूपेन सः रुद्रः वर्णितः। न केवलम् उच्चवर्णानाम्, अपि तु कुलालानां लौहकाराणां व्याधादीनामपि सः देवः पालकश्च। न केवलं मनुष्याणाम् अपि तु समस्तप्राणीनां यथा गवाम् अशवानां शुनां च सः एव पालकः। न केवलं सज्जनानाम् अपि तु असच्चौर-लुण्ठकानामपि देवता पालकश्च। तस्मात् तस्मिन् रुद्रे बहुविपरीतधर्माणाम् एकत्र समावेशः दृश्यते। किञ्च सः आर्य-अनार्याणां सतामसतां सर्वेषाम् उपास्यः। एकत्र सः शिवः शान्तः पालकः उपास्यश्च, अपरत्र सः रुद्रः भीषणः संहारकश्च इति। शुक्लयजुर्वेदे रुद्रः सगुणदेवान् अतिक्रम्य निर्गुणपरमेश्वरेण परिणतः अभवत्।

रुद्राध्याये अनार्यलुण्ठकान्त्यजादीनाम् उपासकत्वेन पालकत्वेन रुद्रः वर्णितः अस्ति। अतः आदौ सः रुद्रः अनार्याणामुपास्यः आसीत् अनन्तरञ्च आर्यगणैः सः पूजितः, अतः सः आर्यानामनार्याणाम् उपास्यः इति केचन पण्डिताः। परन्तु ऋग्वेदे रुद्रः सम्पूर्णः आर्यदेवः। केभ्यश्चन ब्राह्मणग्रन्थेभ्यः ज्ञायते आर्यानार्योभयधर्मे रुद्रदेवस्य पूजा प्रचलिता आसीत्।

शुक्लयजुर्वेदे रुद्राध्यायः काव्यसौन्दर्येण मण्डितः। अध्यायेऽस्मिन् रुद्रः पशुपति-शम्भु-शिव-शङ्कर-गिरिश- गिरिशन्त- शितिकण्ठ-नीलग्रीव-कपर्दि-प्रभृतिभि बहुभिः नामभिः अलंकारितः। ऋग्वेदे रुद्रः वज्रस्य वातस्य वा देवता। शुक्लयजुर्वेदे न केवलं वज्रस्य वातस्य, अपि तु सूर्येण साकं रुद्रस्य अभिन्नत्वं नैकन मन्त्रेण प्रतिपादितम्। तत्र रुद्रः सूर्यस्य एकांशः इति। तस्मात् सूर्योदयास्तचलानुसारेण प्रत्येकम् अपि मुहूर्तं पृथक् पृथङ्नामभिः तस्य स्तुतिः। सूर्योदयकाले अस्ताचलसमये सूर्यस्य सहस्ररश्मयः स्पष्टीभवन्ति। ऋषिरूपस्य कवेः कल्पनया सूर्यविम्बः मस्तक इव किञ्च चतुर्धाप्रसारितरश्मयः दीर्घजटा इव इति। कपर्दी जटाशब्दवाची। यस्य जटा अस्ति सः कपर्दी इत्युच्यते। तस्मात् सूर्येण साकम् एकात्मभूतस्य रुद्रस्य अन्यं नाम कपर्दी इति (१६।१०)। (रुद्राध्यायस्य सप्तममन्त्रे काव्यसौन्दर्ये)। अस्तगामिनः सूर्यरूपात् रुद्रस्य नीलग्रीव इति नाम्नः उत्पत्तिः। अस्ताचलसमये आकाशं वर्णक्रीडायां

निमज्जितं भवति। तदा सूवर्णमण्डितः सूर्यः पश्चिमायां दिशि शोभितो भवति। सूर्यविम्बस्य मध्ये नीलवर्णरेखा एका लक्ष्यते। मध्यभागः शरीरस्य कण्ठसदृशः। ग्रीवः कण्ठपर्यायवाची। ग्रीवस्य नीलवर्णत्वात् सूर्यः नीलग्रीवो नीलकण्ठ इति नाम्ना प्रसिद्धः इति। अतः सूर्येण साकम् अभिन्नात्मनः रुद्रस्यापि नाम नीलग्रीवो नीलकण्ठ इति वा। तथा हि सप्तममन्त्रे

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः।

उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मडयति नः॥

एवं सूर्यरूपरुद्रदेवतायाः अस्ताचलसमये उद्बुद्धः रम्यः मुहूर्तः आकृष्यमाणो भवति। तदा गावः गोष्ठं प्रति प्रत्यागच्छन्ति। गवां प्रत्यागमनेन साकम् आगतः गवां पालकः गोपालः अपि सूर्यरूपेण रुद्रेण सृष्टस्य परिवेशेन आकृष्टं भूत्वा तं रुद्रदेवं पश्यति। समयोऽयं ग्राम्यरमणीनाम् अपि जलानयनसमयः। ताः रमण्यः जलानयनसमये आकृष्टं भूत्वा रुद्रदेवस्य अपूर्वलीलां पश्यन्ति। रुद्राध्याये काव्यरूपेण एतानि मन्त्राणि काव्यकल्पनया अलंकारेण च अलंकृतानि सन्ति इति।

पाठसारः

विशेषतः शैवधर्मस्य प्रचारः अस्मिन् अध्याये विद्यते। तस्य वैशिष्ट्यं स्वरूपश्चापि प्रायशः विस्तरेण अत्र वर्णितः। सः रुद्रः भयङ्करः आसीत्। जन्मसमये स्वयमेव भीषणं क्रन्दति अपि च तत् शब्देन अखिलभूनं यः कम्पयति सः रुद्रः। ऋग्यजुर्वेदभदात् तस्य रुद्रस्य वर्णना अपि पृथक् भवति। वैदिकदेवतायाः बाह्यप्रतीकं प्रत्येकम् एकम् एकं प्रकृतिकघटना। तस्मात् रुद्रदेवस्य प्रतीकं वज्र इति। रुद्रदेवः सर्वदा न भयङ्करः। तस्य रुद्ररुण सहितं तस्य कल्याणमयरूपमपि अस्ति। यथा सः वैद्यराजा। सः वैद्यरूपेण सर्वान् अरोग्यं ददाति। शिवः, शङ्करः, मयस्करः, शम्भुः, मयोभवः चेति तस्य कल्याणवाचकशब्दाः इति। सः न केवलम् आर्यानार्याणां मनुष्याणामपि तु समस्तप्राणीनाम् उपास्यः पालकश्चेति। सूर्यास्तचलसमये आकाशं रक्तरञ्जितं भवति। तदा सूर्यविम्बस्य मध्यभागे एका विशिष्टा नीलवर्णरेखा प्रतीयते। साधारणतः शरीरस्य मध्यमभागसदृशः कण्ठः। सूर्यस्यापि मध्यभागस्य कण्ठस्य नीलवर्णत्वेन प्रतीयमानत्वात् सूर्यस्य नाम नीलकण्ठः। सूर्येण साकं रुद्रस्य अभेदप्रतिपादनत्वात् रुद्रस्यापि नाम नीलकण्ठः। अधुना आदित्यरूपेण रुद्रः स्तूयते। योऽसौ रुद्रः ताम्रवर्णः अरुणवर्णः पिङ्गलवर्णः सुमङ्गलश्च तथा येऽस्य असंख्या अंशवः तेषां क्रोधं वयं भक्त्या निवारयामः। आदित्यरुपो रुद्रः सर्वदैव दर्शनीयः। सूर्यास्तचलसमये सूर्यदेवस्य रुद्रदेवस्य वा लीललायां महितं भूत्वा गोपालकाः ग्राम्यरमण्यः च रुद्रदेवस्य लीलां पश्यन्ति इति। नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय वर्षकाय रुद्राय तथा तस्य गणेभ्यश्च वयं पणताः। हे भगवन् रुद्रदेव स्वकीयं धनुः ज्यामुक्तं कुरु, स्वहस्तधृतान् वाणान् च पराक्षिय। रुद्रस्य धनुः बाणाः खड्गश्च विफलीभवतु। सः अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रः अस्तु। आयुधधारणनिमित्तं रुद्रस्य रौद्रं रूपम् अतिभयानम्। अत एव अस्मान् प्रति यथा सः शान्तः शोभनमनस्कश्च भवेत् तदर्थं प्रार्थना विधीयते। हे रुद्रदेव बालं तरुणं गर्भस्थं शिशुम्, अस्माकं गुरुपितृव्यादिकं, पितरं मातरं स्वजनान् च न विनश्येः। सर्वान् प्रति त्वं सदैव अनुग्रहशीलो भव इति पुनः पुनः प्रार्थ्यते इति शम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. रुद्रस्वरुपं लिखत।
२. रुद्रस्य वैशिष्ट्यं लिखत।
३. सूर्यस्य नीलकण्ठ इति नाम्नः सार्थकं प्रतिपादयत।
४. रुद्रसूक्तस्य सारं लिखत।
५. नमस्ते रुद्र ....इति मन्त्रं व्याख्यात।
६. यामिषु गिरिशन्त....इति मन्त्रं व्याख्यात।
७. शिवेन वचसा त्वा....इति मन्त्रं व्याख्यात।
८. नमोऽस्तु नीलग्रीवाय....इति मन्त्रं व्याख्यात।
९. विज्यं धनुः....इति मन्त्रं व्याख्यात।
१०. नमस्त आयुधायानातताय....इति मन्त्रं व्याख्यात।
११. परि ते धन्वनो....इति मन्त्रं व्याख्यात।
१२. या ते हेतिर्मीढुष्टम....इति मन्त्रं व्याख्यात।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

१. मङ्गलमयं भीतिशून्यं पुण्यस्वरूपस्य प्रकाशकं च।
२. शत्रुणां नाशाय।
३. जगत् अयक्ष्मं तथा शोभनमनस्कं करणाय।
४. रुद्रः।
५. राक्षसीसमूहः इति।
६. अरुणः ताम्रः बभ्रुश्च।
७. सूर्यः।
८. नीलवर्णः।
९. अस्ताचलगमनशीलं सूर्यम्।
१०. रुद्रस्य।
११. बाणान्।
१२. प्रभूतकामवर्षणशीलः इत्यर्थः।
१३. व्याधिरहितम्।

१४. कपर्दः अस्यास्तीति विग्रहे अत इनिठनौ इत्यनेन इनिप्रत्यये निष्पन्नस्य कपर्दिन्-शब्दस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्।

१५. रोगहीनः इत्यर्थः।

१६. स्थापयतु इति।

१७. धनुःसम्बन्धि आयुधमिति।

१८. धनुः+त्वम्।

१९. ल्यप्-प्रत्ययः।

२०. अनारोपिताय प्रगल्भायुधाय तथा बाहुभ्यां धन्वने च।

॥ इति चतुर्विंशः पाठः ॥